

רוני רייך

מקוואות טהרה

בתקופת הבית השני ובתקופות המשנה ותלמוד

מקוואות טהרה עתיקים: ארכאולוגיה, הלכה קדומה ומה שביניהן

רוני רייך, מקוואות טהרה בתקופת הבית השני ובתקופות המשנה והתלמוד, ירושלים: יד יצחק בן-צבי והחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, תשע"ג, עמ' 352

ראשיתו של המחקר המוצג בספרו החדש של רוני רייך, כפי שמוסבר בהקדמה לספר, בימים שבהם שימש המחבר כעוזרו של נחמן אביגד בחפירות שניהל ברובע היהודי של ירושלים, בשנים 1969-1978. בחפירות אלו, וכן בחפירות שניהל בנימין מזר באותו פרק זמן בקרבת מקום, מדרום וממערב לכותלי הר הבית, נחשפו עשרות מתקני מים מדרוגים משלהי ימי הבית השני. רייך קיבל עליו לחקור תופעה ארכאולוגית זו לעומק, והוא הגיע למסקנה שרוב המתקנים הללו שימשו לטבילה ריטואלית וזיהה אותם כמקוואות טהרה יהודיים. מחקר זה התגבש לחיבור שהוגש בשנת תש"ן (1990) כעבודת דוקטור לאוניברסיטה העברית בירושלים, בהנחייתם של אביגד וישראל ל' לוי, והספר שלפנינו הוא עיבוד ועדכון של אותו מחקר ראשוני.¹

מחקרו המקורי של רייך היה מהפכני ופורץ דרך, מפני שזיהה לראשונה את מקווה הטהרה כמרכיב שכיח במצאי הארכאולוגי מימי הבית השני, וכן עסק בנושאים רבים ומגוונים הקשורים

לתופעה. העבודה הכתה גלים בעולם המחקר, ואף הפכה לאבן יסוד עבור חוקרים רבים שנמשכו לעסוק בסוגיה בעקבותיה. החידוש גם נקלט בתודעתם של החופרים והסוקרים בשטח, וכך התגלו בשני העשורים האחרונים מאות מקוואות חדשים באתרים רבים בכל רחבי הארץ. נדיר שעבודת דוקטור בארכאולוגיה זוכה לתהודה כה רחבה עוד לפני שהיא מתפרסמת כספר. באיחור של עשרים ושלוש שנים מחקר יסוד זה זוכה סוף סוף לפרסום בדפוס, והוא גרעין הספר שלפנינו. הספר פותח במבוא קצר הסוקר את תולדות המחקר הארכאולוגי על מקווה הטהרה העתיק. תשומת הלב של המחקר הופנתה לראשונה לסוגיה כאשר חשף יגאל ידין בשנת 1964 בחפירות מצדה שני מתקני מים וזיהה אותם כמקוואות. דא עקא, מעיר רייך, פרסומם של מקוואות אלו

1 ר' רייך, 'מקוואות טהרה יהודיים בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ן.

מים מלשמש במקווה – שוב על פי מקורות חז"ל – ובדרכים להכשיר מים כאלו כדי שיוכלו לשמש שוב לטבילה. לאחר מכן נדרש המחבר לסוגיית זיהוים של מתקני המים המדורגים שנחשפו בחפירות ארכאולוגיות עם המקווה המוכר מהטקסטים. רייך מסביר מדוע אין לפרש שמתקנים אלו נועדו לשמש כאמבטיות רחצה, כבורות מים או כגתות לייצור יין, וכיצד הפתרון היחיד המניח את הדעת לבעיית הגדרתם הוא הצעתו לזהותם עם המקווה הנזכר במקורות. אחרי כן הוא מתאר את המאפיינים הטכניים של מתקנים אלו: דרך חיבורם לקרקע (חציבה בסלע, בנייה באבן או שילוב של השניים), מתאר חיצוני, קירוי, פתחים, מיקום במרחב, מידות, טיוח, גרם מדרגות, אופן הכנסת המים למתקן ואופן הוצאתם ממנו. לבסוף דן המחבר בשתי תופעות הקיימות בחלק ממקוואות טהרה מימי הבית השני: מקוואות בעלי נתיבי כניסה ויציאה נפרדים (ראו עוד על כך בהמשך) וצמדי מקוואות שהותקנו זה בצד זה. שתי התופעות מתוארות מבחינה ארכאולוגית (בליווי טבלאות מפורטות) ומתפרשות לאור המקורות הכתובים.

רוב בנייניו ובנייניו של הספר הוא חלקו השלישי (142 עמ') – קורפוס מקוואות טהרה מתקופת הבית השני, הכולל 459 מתקנים, אשר נמצאו ב-108 אתרים בכל רחבי ארץ ישראל. הקורפוס מחולק לאזורים גאוגרפיים; מספר המתקנים הגדול ביותר נמצא בירושלים או סמוך לה ממש (166 מתקנים), והיתר בשאר חבלי הארץ: סביבות ירושלים, מדבר יהודה, שפלת יהודה, עמק הירדן,

יצר מכשלה, מפני שמקוואות מצדה, שצמוד אליהם מתקן שזוהה כאוצר, נתפסו על ידי החוקרים כטיפוס האופייני לימי הבית השני, טיפוס אשר כדוגמתו יש לחפש באתרים אחרים. בפועל הטיפוס של מקוואות מצדה הוא הנדיר ויוצא הדופן, אך בגללו לא זוהו בתחילה מרבית המקוואות שנתגלו באתרים אחרים. התרומה הגדולה ביותר של מחקרו המקורי של רייך הייתה בתובנתו שיש לזהות כמקוואות מתקני מים מדורגים גם כאשר לא נמצא צמוד אליהם מתקן אוצר שנועד להכשיר את המים. ההבנה שהתופעה של מקוואות עם מתקן אוצר צמוד הייתה שולית ביותר בעת העתיקה היא נקודה מרכזית בספר, ורייך חוזר ומדגיש אותה מספר פעמים.²

גוף הספר מחולק לחמישה חלקים. החלק הראשון, התופס רק שני עמודים וחצי, עוסק ברחצה וטבילה בתקופת הבית הראשון. הואיל ובמקרא מופיעים אזכורים מעטים של פעולות אלו, והואיל ואין ממצאים ארכאולוגיים מתקופה זו המעידים עליהן, מגיע רייך למסקנה שהרחצה הפולחנית לשם טהרה לא הייתה שכיחה בימי הבית הראשון.

החלק השני, הארוך בהרבה (52 עמ'), עוסק בנושאים שונים הקשורים למקווה טהרה בתקופת הבית השני. עיקר הדיון כאן מוקדש למונחים ולמושגי יסוד המופיעים במקורות חז"ל, בעיקר במשנה ובתוספתא, ושיש להם זיקה למקווה ולטבילה לשם טהרה, כגון ארבעים סאה, קטפרס, אשבורן, שלושה לוגין מים שאובין וחפיפה. מתוך כך המחבר דן בדברים הפוסלים

לשמירת הלכות טהרה בארץ ישראל מהתקופה החשמונאית עד סוף תקופת התלמוד (164 לפנה"ס – 400 לסה"נ), עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראיילן, תשע"א, עמ' 147-159; Y. Adler, 'The Myth of the 'Ōšār in Second Temple Period Ritual Baths: An Anachronistic Interpretation of a Modern-Era Innovation', *JJS*, 65 (2014), pp. 263-283

2 לדעתי שיטת תפועולם של מקוואות באמצעות אוצר היא המצאה מודרנית שכלל לא הייתה קיימת בימי הבית השני. לטענתי זיהוים של מתקני אוצר במצדה ובאתרים אחרים אינו אלא אנכרוניזם של חוקרים שהשליכו מהמצאות של המאה העשרים על ממצאים ארכאולוגיים מלפני 2,000 שנה ויותר. ראו: י' אדלר, 'הארכיאולוגיה של טהרה: עדויות ארכיאולוגיות

כמקוואות עשרות מתקנים שאחרים הגדירו בטעות כממלאי פונקציות אחרות, כגון בורות מים, מרחצאות, גתות, מתקני תעשייה ואף קברים. בסוף החלק הזה יש סיכום של מצאי המקוואות מימי הבית השני, ובו דיון במתאר המבנה, בתיארוך ובתפרושת של המתקנים.

החלק הרביעי עוסק במקוואות מתקופת המשנה והתלמוד, והוא פותח בקורפוס של שבעים וארבעה מתקנים שנתגלו בעשרים אתרים. כצפוי רוב המקוואות נמצאו בגליל (שלושים ואחד מתקנים) ובדרום הר חברון (עשרים וארבעה מתקנים), מרכזי היישוב היהודי בתקופה הרומית המאוחרת ובתקופה הביזנטית. נכללים בקורפוס גם מקוואות שנמצאו באתרים המזוהים כשומרוניים (ארבעה-עשר מתקנים). אחרי הצגת קורפוס המקוואות המאוחרים ריידן במספר מתקנים שבעבר הוגדרו מקוואות, ושלדעתו אינם כאלה. לבסוף, המחבר דן בסוגיית מקוואות הטהרה שנתגלו באזורי יישוב שומרוניים, ולדעתו אין זו תופעה רווחת. בסיכום החלק הזה ריידן מגיע למסקנה שמספר מקוואות הטהרה הידועים מימי הבית השני גדול פי שבעה ממספר המקוואות הידועים מתקופת המשנה והתלמוד, ושהסיבה להבדל העצום הזה היא הפסקתם של הפולחן בבית המקדש, העלייה לרגל והבאת מתנות הכהונה לירושלים.

החלק החמישי והאחרון דן בזיקתו של מקוואה הטהרה למבנים ולמוסדות של הקהילה היהודית: מקוואה הטהרה והר הבית, מקוואות בבתי מגורים פרטיים בירושלים, מקוואה הטהרה ובית הכנסת, מקוואות בבתי מרחץ, מקוואה הטהרה ובית הקברות, מקוואות הסמוכים לגתות ולבתי בד, ומקוואות שבצד הדרך ובמרחבים הפתוחים. שלושה נספחים המופיעים לאחר גוף הספר עוסקים בסוגיות המשיקות לנושא החיבור: רחצה יומיומית ורחצה פולחנית בעולם היווני-

הר חברון, בקעת באר-שבע והנגב הצפוני, הגליל והגולן, השומרון, בנימין, הכרמל, מישור החוף ועבר הירדן המזרחי. אין אחידות במידת הפירוט של תיאור כל מתקן ומתקן, והמחבר מסביר מראש את שיטתו בעניין זה: לתיאור מפורט זכו רק מתקנים השייכים למכלולים אדריכליים שלמים, מתקנים שהשתמרו בצורה יוצאת דופן, ומתקנים שיש בהם ייחוד מסוים. כמו כן הורחבה היריעה בנוגע למתקנים שנמצאו באתרים שהמחבר הרגיש שלממצאים הארכאולוגיים בהם ולתיאורם האדריכלי יש השלכות היסטוריות מיוחדות – למשל בגזר, במרשה, בקומראן, במצדה ובארמונות החשמונאיים וההרודיאניים ביריחו. לעומת זאת מתקנים שאין להם מאפיינים מיוחדים מבחינת מתארם, זיקתם למבנים או למתקנים אחרים או מיקומם באתרים בעלי חשיבות היסטורית, וכן מתקנים שפורסם עליהם מידע ראשוני וחלקי בלבד – נזכרו ונדונו רק בקצרה. חלק ניכר מהמקוואות זכה בצד הטקסט לתיאור גרפי, באמצעות תכנית, תכנית וחתך או תצלום. פרטים טכניים נוספים – כגון נקודות ציון (קואורדינטות מפה) מרכזיות של האתר שנמצא בו כל מקוואה ומקוואה, מידות המתקן ונפחו – מופיעים בטבלאות בסוף הספר. רוב המתקנים המופיעים בקורפוס זה פורסמו בעבר פרסום ראשוני וחלקי בלבד, ורק מעטים מהמתקנים כבר זכו לפרסום מדעי מלא בדינים וחשבונות ארכאולוגיים סופיים. חלק מהמתקנים מתפרסמים כאן לראשונה, כגון רוב אלו שנתגלו בחפירות הרובע היהודי של ירושלים בתקופה שבה שימש ריידן כעוזרו של אביגד. מקורו של המידע על חלק מהמתקנים במעקב של המחבר אחר חפירות וסקרים של ארכאולוגים עמיתים. מקוואות רבים 'גילה' המחבר בסקירה חוזרת של הספרות הארכאולוגית מהמאה התשע-עשרה ומהמאה העשרים; בדרך זו הצליח לזהות

והמובילים אל אותו חדר טבילה, ובמקוואות ששני המרכיבים הללו קיימים בהם – מחיצה על המדרגות ופתח כפול. רייד מציע שאלו נועדו לייצר נתיבי כניסה ויציאה נפרדים כדי להפריד בין היורדים למקוה בטומאה לבין העולים מתוך המקוה בטהרה אחרי הטבילה בו. הוא אף מצביע על שני טקסטים המתארים בדיוק את הנוהג הזה. המקור הראשון הוא המשנה במסכת שקלים (ח, ב): 'כל הכלים הנמצאין בירושלים דרך ירידה לבית הטבילה – טמאין, ודרך עליה – טהורין; שלא כירידתן עליתן'. המקור השני הוא אוונגליון חיצוני שבפפירוס אוקסירינכוס 840 – בדו־שיח בין ישו לבין כוהן גדול פרושי בחיבור זה אומר הכוהן לישו: 'אני טהור, התרחצתי בכַּרְכַּת דַּוִּד, ויורד הייתי בגרם מדרגות [או: בסולם] אחד, עליתי באחר' (שורות 24-27). בהברקה של ממש רייד מציב את התופעה הארכאולוגית מול הטקסטים שעד כה לא הובנו לאשורם, ומגייס מידע מתחום דעת אחד כדי לכאר מקורות מידע מתחום דעת אחר לגמרי.³

עיקר המידע ההלכתי הנדון בספר הוא ממקורות חז"ל, במיוחד מהספרות התנאית לרבדיה. הבעיות הכרוכות בשימוש בספרות זו להפקת מידע היסטורי ידועות היטב. אולם נוסף על בעיות נוסח ושאלת אמינותם של ייחוסים אמירות לחכמים שונים, תמיד נשאלת השאלה עד כמה השתמרו בחיבורים אלו ידיעות מהימנות על שיטות הלכה שהתקיימו לפני זמן עריכתם של החיבורים – מרביתם במהלך המאה השלישית לסה"נ – ובמיוחד באשר להלכה שנהגה בפני הבית. כמו כן נשאלת השאלה עד כמה היו ההלכות שנדונו אצל חכמי התנאים מקובלות בציבור היהודי הרחב אפילו בימיהם של החכמים עצמם, קל וחומר בתקופות קדומות יותר – כגון בשלהי תקופת הבית השני. רייד נוקט בשאלות אלו שיטה מגובשת שלפיה מקורות חז"ל מייצגים

ההלניסטי, השימוש החוזר במקוואות כבורות מים בתקופה הביזנטית וזיקתם של מקוואות טהרה לטבילה הנוצרית. בסוף הספר באה רשימת כל המקוואות הנדונים בספר ופרטים על המסגרת שבה נתגלה המתקן, הפניות כיבליוגרפיות וברוב המקרים גם מידות המתקן ונפחו.

הספר כתוב בלשון בהירה, וגוף הטקסט מלווה במאות איורים (תצלומים, תכניות וחתכים – אין מפות), המקלים מאוד את הבנת התיאורים המפורטים של המתקנים השונים. נראה כי הספר פונה אל קהלים שונים: הקהילה הארכאולוגית המקצועית, היסטוריונים וחוקרים מדיסציפלינות שונות של מדעי היהדות, ואף אל הקהל הרחב המשכיל. מבנה הספר, המחלק באופן ברור בין החומר העיוני (החלקים הראשון, השני והחמישי) לבין קורפוס המקוואות הקטלוגי (החלקים השלישי והרביעי), מקל על כל אחד ואחד למצוא בו בדיוק את מבוקשו.

עיקרו של החיבור עומד על קו התפר רווי הסכנות המתודולוגיות בין ארכאולוגיה לבין מחקר טקסטואלי, ובמקום הזה נוחל רייד הצלחה נדירה ביותר בהצבת הממצאים הארכאולוגיים מול המקורות הכתובים בעימות המניב תוצאות פוריות במיוחד. דוגמה מובהקת לכך היא הפרשנות של רייד למקוואות בעלי נתיבי כניסה ויציאה נפרדים (עמ' 61-67). מדובר במקוואות שקיימת בהם מחיצה נמוכה החוצה את גרם המדרגות לאורכו, במקוואות בעלי שני פתחים הסמוכים זה לזה,

3 כפי שמזכיר רייד, ליברמן כבר הצביע על ההקבלה בין המשנה המדוברת לבין פפירוס אוקסירינכוס 840. ראו: ש' ליברמן, "שלא כדרך ירידתן ושלא כירידתן עלייתן", פרקים: ספר השנה של מכן שוקן למחקר היהדות, א (תשכ"ז), עמ' 97-98. ואולם רייד הוא הראשון שעומד על הזיקה בין מקורות אלו לבין הממצא הארכאולוגי. ליברמן ורייד ציינו מקור נוסף שיש בו אולי נגיעה בסוגיה, במגילת אריסטאס (106), אך כפי שרייד מודה, הזיקה לנושא מסופקת ביותר.

מקווה טהרה
בחורבת קומראן

את ההלכה של הזרם הפרושי, אשר לדבריו היה הזרם הרעיוני-הדתית המרכזי בחברה היהודית בשלהי תקופת הבית (עמ' 19, 21, 172-173, 229, 252, 270-271). רוב ההיסטוריונים העוסקים היום בשלהי תקופת הבית השני כבר אינם סבורים שמקורות ההלכה התנאיים משקפים הלכה פרושית, אם כי במקרים מסוימים ניתן להגדיר הלכה זו או אחרת הנזכרת במקורות אלו כזוה עם שיטות פרושיות. זאת ועוד, חוקרים רבים סבורים שמידת השפעתם של הפרושים על המון העם בתחום ההלכה הייתה קטנה בהרבה ממה שהיה מקובל לחשוב בעבר. גם בלי להיכנס לבעיית הפרושים והלכותיהם, מלאכת תיארוכך של המסורות ההלכתיות שבמקורות

התנאיים מסובכת ביותר, ולא תמיד אפשר לקבוע בבטחה שיסודה של הלכה זו או אחרת עוד בימי הבית. לדוגמה ספק אם כבר בימי הבית עלתה על דעתו של מאן דהוא התפיסה שהשיעור המזערי של מקווה הוא ארבעים סאה.⁴ כמו כן לא ברור אם בתקופה זו כבר נולד הרעיון שאפשר להכשיר מקווה פסול באמצעות חיבורו למקווה כשר.⁵ גם כאשר ניתן להוכיח שיסודה של הלכה זו או אחרת קיים עוד מימי הבית, יש לשאול עד כמה ההלכה המדוברת הייתה נפוצה ומקובלת בפועל בקרב כלל האוכלוסייה היהודית בארץ. לדוגמה אף שכנראה כבר בשלהי ימי הבית הייתה קיימת דעה שגרסה שמים שאובים פוסלים את המקווה,⁶ יש להסתפק בשאלה עד כמה הייתה הלכה זו מקובלת בקבוצות

בית הלל ובית שמאי הנזכרת בתוספתא (מקוואות ד, י [מהדורת צוקרמנדל, עמ' 656]).

5 ראו: ניוזנר (שם), עמ' 178.

6 ראו: שם, עמ' 173-174.

4 ראו: J. Neusner, *A History of the Mishnaic Law of Purities*, XIV: *Miqvaot: Literary and Historical Problems* (SJLA, 6), Leiden 1976, p. 155.

5 ראו גם מה שכתב שם, עמ' 112, בעניין זה בנוגע למחלוקת

העשורים האחרונים, ובזה הספר מעודכן הרבה יותר. בעוד שבקורפוס שסוכם בשנת 1990 נכללו כמעט 300 מקוואות, ברשימת המקוואות בספר שלפנינו הוכפל מספר המתקנים, ומופיעים בו כמעט 600 מקוואות. גם רשימה זו איננה כוללת את כל המקוואות הידועים כיום במחקר, וכפי שכותב רייך, נתון זה מגיע לכמעט 900 מתקנים (עמ' 9, 71).⁷

דומה שסוגיית מקווה טהרה, שהעלה רייך לסדר היום המחקרי בשלהי המאה הקודמת, תמשיך להעסיק את עולם המחקר עוד שנים רבות. הסיבה העיקרית לכך בעיניי היא שזהו מקרה מבחן נדיר של נושא הלכתי שניתן לבחון בכלים ארכאולוגיים את התפתחותו ההיסטורית לאורך זמן. אין ספק שהספר החדש של רייך יהפוך לחיבור יסוד הכרחי בתחום וישמש נקודת מוצא עבור כל חוקר שיבקש לעסוק בנושא בעתיד.

השונות באותו פרק זמן – ובעיקר בציבור הרחב – וכן בשאלה עד כמה הייתה ליסוד הלכתי זה השפעה על הפעלתם של מקוואות התקופה הלכה למעשה. גם כאשר מדובר במקווה שזמנו מתקופת המשנה והתלמוד (התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית), יש להסתפק בשאלה האם מי שטבל בו או אם מי שהיה אחראי להפעלתו בהכרח נהג בהתאם להלכה המקובלת באותם חוגי החכמים שהלכותיהם הגיעו לידינו בדמות ספרות חז"ל.

בעשרים ושלוש השנים שחלפו מאז סיום מחקרו המקורי של רייך, בשנת 1990, ועד פרסום ספרו, פורסמו בעקבות מחקרו כמה מחקרים חשובים שהתמקדו בהיבטים שונים של הנושא. אין בספר שלפנינו סיכום של המחקר הזה, ורק במקרים אחדים המחבר דן בהתפתחויות הללו. כאמור מחקרו הראשוני של רייך הביא גם לתגליות חדשות של מאות מקוואות טהרה בשני

7 במחקרי משנת 2011 מופיעים 850 מקוואות. ראו: אדלר, הארכאולוגיה (לעיל, הערה 2), עמ' 319-343.